

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ

Sofya
21-23 Nisan 2000

Editor
Ali Çaksu

Önsöz
Ekmeleddin İhsanoğlu

PC/1 – 2002/1

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi
Seri No:8

ISBN= 92-9063-108-2 (Türkçe edisyon için)
ISBN= 92-9063-109-0 (Yabancı dil edisyon için)
ISBN= 92-9063-110-4 (Set)

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Satiat ve Kültür
Araştırma Merkezi (İRCİCA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Faks: 0212 258 43 65
E-posta: ircica@superonline.com
Vcb-sitesi: <http://i/ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Taşlak
Kapak: Hatice Polat
Basıldığı yer: Yıldız Matbaacılık, Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., 2002, İstanbul

İRCİCA KÜTÜPHANESİ KATALOG FİŞİ

Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
(21- 23 Nisan 2000: Sofya)
Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
Tebliğleri ! editor Ali Çaksu; önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu.-
İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merckzi, 2002.

X, 447s.: res., hrt.; 24sım.- (İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak
ve İncelemeleri Dizisi Seri No:8)

ISBN: 92-9063-109-0
1. Medeniyet, İslâm - Balkan Ülkeleri 2. Medeniyet, Türk -
Balkan Ülkeleri, I. K.a. II. Çaksu, Ali (ed.) III. İhsanoğlu,
Ekmeleddin (önsöz) IV. (Seri)

949

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA BULGARİSTAN MÜSLÜMANLARI ARASINDA DİNÎ İSLÂHAT ÇABALARI*

İbrahim Hatiboğlu

1/

İslâm dünyası, Batı ile yüz yüze geldiği ve Batı'nın gücünü iyice hissettiği XIX. yüzyıldan itibaren, toplumdaki “yanlışlıkları tespit ve tarihî mirası sorgulama” sürecine girdi. Bu tebliğde, birbiri ile bağlantılı gelişen bu serüvenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla, XX. yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan Müslümanlarının dinî islâhat çabaları; İslâm âleminde faaliyet gösteren diğer ıslahatçılarla ilişkileri ile dönemin aydınları ve kurumlarının islâhat düşüncesine katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dinî islâhat kavramı, aralarında önemli farklılıklar olmakla birlikte, *İslâm modernizmi*, *çağdaş İslâm düşüncesi*, *ihyâ*, *tecdît*, *reform* gibi terimlerle; bu tür faaliyetleriyle bilinenler de *İslâmcı*, *islâhatçı*, *reformist*, *modernist* kavramları ile ifade edilir. Yine Batı ile tanışma sürecine paralel ortaya çıkan dinî islâhat fikrinin, İslâm tarihinde yaşanan benzeri tecrübelerle sağlıklı bir ilişkisinin bulunmadığını; tarihte yaşanan *tecdît* hareketlerinden farklı olarak “çare arama/kurtuluş ideolojisi” girişimleri tarzında geliştiğini söylemek mümkündür.

Daha önceleri Osmanlı topraklarına dahil olan Bulgaristan'ın 1878'de başlayan bağımsızlık süreci 1908'de tamamlanmıştı. I. Dünya Harbi sonrası Cemiyet-i Akvâm'ın azınlıklarla ilgili aldığı kararlara uygun olarak, dönemin Bulgaristan çarının 23 Mayıs 1919 tarihinde onayladığı *Bulgaristan Müslümanları Mü'essesât-i Dîniyye İdâre ve Teşkilâtı Nizamnâmesi* öncekilere nispetle bölge Müslümanlarına en geniş hakları tanımıştı.¹ Nizamnâmeyle, 1913'te İstanbul Sözleşmesi ile kuruluş kararı verilen Bulgaristan'ın en yüksek dinî eğitim kurumu Medresetü'n-Nüvvâb'ın açılışı mâlî kaynakları belirlenerek

* Verdikleri şifâhî bilgiler yanında, ellerinde bulunan o döneme ait kitaplardan istifade imkânını bana bahşeden Medresetü'n-Nüvvâb mezunlarından Bulgaristan ilmî mirasının son halkaları Yusuf Kerim ve İsmail Cambaz ile talebem ve sevgili dostum Vedat S. Ahmed'e şükranlarımı sunmalıyım.

¹ 26 Haziran 1919 tarihli *Hükümet Ceridesi*'nde yayımlanarak yürürlüğe giren nizamnâme, daha sora Bulgarca ve Osmanlıca olarak tekrar yayımlanmıştır (Sofya: Fotinof Matbaası, Türkçe Kısmı 1924. Nizamnâmeyi temindeki yardımları dolayısıyla İSAM Satınalma Servisi'ne ve Ekrem Arslan'a müteşekkirim).

garanti altına alınmış, ayrıca Başmüftülüğün vazîfeleri arasında “Medreselerin ihtiyâcât-ı asra göre islâhı ve programlarının tevhdine ve Mekteb-i Nüvvâb’ın te’sîsine takyîd etmek” de sayılmıştı.

2/

Özellikle XX. yüzyılın başında daha yoğun olmak üzere Hint alt kıtası, Mısır ve Türkiye’de dinî islâhat tartışmaları canlı bir şekilde yaşanmaktaydı. Mısır’da Cemâleddin Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ, İstanbul’da ise kısmen Mısır’ın etkisiyle, *Sirât-ı Müstakîm* mecmuası etrafında toplanan ve bazıları Dârülfünûn hocalarından olan Manastırlı İsmâil Hakkı, Ahmed Na’ım, İzmirli İsmâil Hakkı, Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmed Âkif, Tırnovalı İsmâil Fennî, Elmalılı Hamdi Yazır gibi kimseler bu alandaki çalışmalarını ile tanındı. Bulgaristan’da islâhata dair fikir beyân edenlerin ise Medresetü’n-Nüvvâb hocaları yanında, Dîn-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti, Muallimîn-i İslâmiyye Cemiyet-i İttihâdiyyesi ve Turan Cemiyetleri Birliği etrafında yoğunlaştığı görülür. Ancak son iki cemiyet islâh edilmiş dinin Müslümanların terakkîsinin aracı olarak kullanılmasından ziyade, Batılılaşma’nın terakkîde temel rolü üstlenmesi gerektiği fikrini savunmuştur.

Efgânî’nin büyük ölçüde siyasî nitelik arz eden teşebbüslerinin ardından fikrî boyutuyla İslâm dünyasında geniş çaplı ilk islâhat önerisi Abduh’tan gelmiş; 22 Mart 1887 tarihinde Osmanlı topraklarında uygulanmak üzere dönemin Şeyhülislâm’ına gönderdiği eğitimin islâhına dair lâyhada dinî islâhatın zaruretine de işaret etmiştir. Bulgaristan’daki islâhat teşebbüslerini daha iyi anlamamızda bize yardımcı olan bu lâyhada ilk, orta ve ileri seviyede gerçekleştirilmesi gereken dinî islâhatın sınırları belirlenmiş; ilk seviye içerisine halk, ikinciye halkın din eğitimi ile ilgilenen eğitimciler, üçüncüye de üst düzey dinî eğitimle meşgul Müslüman entellektüeller dahil edilmiştir.

Öte yandan yüzyılın ilk çeyreğinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti yanlılarının desteğini de alan *İslamcılarını ve Sirât-ı Müstakîm* ekolünün Bulgaristan islâhat düşüncesine önemli ve belirleyici bir etkisi olmuştur.³ *Sirât-ı Müstakîm*’in (daha sonraları *Sebilürreşâd*) Mısır, Kuzey Afrika, Suriye, Hicaz, Kafkasya, Hindistan

² “Lâ’ihatü’l-ta’lîmî’ d-dînî li’l-memleketi’l-‘Osmâniyye”, *el-Menâr*, yıl 12, sayı 9, s. 889.

³ Özellikle II. Meşrutiyet öncesi dönemde İstanbul’da çok rahat faaliyet gösteremeyen İttihat ve Terakkî yanlılarının İstanbul’a yakın bölgelerde çalışmalarını yürüttükleri bilinmektedir. Meselâ Mehmed Âkif ve Babanzâde Ahmed Na’ım gibi kimselerin bölgedeki gazetelerle irtibatları bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Alim Kahraman, “Mehmed Âkif’in Gençlik Dönemine Ait Bazı Şiirleri ve Bir Mektubu”, *İlmi Araştırmalar*, İstanbul 1998, sayı 6 (s. 345-353), s. 347).

ve Balkanlar'da müttelikleri ve irtibatları bulunmakta olup bu irtibat noktaları İttihat ve Terakkî'nin de irtibat noktaları idi."⁴ Yine Aksekili Ahmed Hamdi'nin 1913 yılında *Sebilürreşâd* muhabiri olarak Bulgaristan'a yaptığı seyahatte verdiği bilgiler Balkanlar'da dergiye olan teveccühün bir başka delilidir.⁵ Öte yandan bu dergilerde Filibe ve Şumnu bölge temsilcilerinin de adının ve adresinin verildiği ilanlarla sık sık karşılaşmak mümkündür.⁶ Aksekili'nin, derginin tanıtım ve dağıtım sırasında büyük gayret gösterildiğini söyledikten sonra naklettiği, bir Türk'e ait "Bugün *Sirât-ı Müstakîm*'in tanıtılıp dağıtılması bir vecibedir" şeklindeki sözler bunu gösterir. Osman Keskiöğlü da *Sirât-ı Müstakîm*'in nüshalarının Medresetü'n-Nüvvâb kütüphanesinde bulunduğunu ve Emrullâh Feyzullah ile Hâfız Nazîf'in teftişlerde onları evlerine götürdüklerini haber verir. Osman Kılıç ise okul talebelerince kurulan *Müstersidler Cemiyeti*'nde yaptığı "Niçin Geri Kaldık" başlıklı bir konuşmada esas ilhâm kaynağının, Âkîf'in şiirleri ve şâir yazarların *Sebilürreşâd*'taki ateşli makâleleri olduğunu kaydeder.⁷

3/

Bulgaristan İstanbul'dan kaçan hilâfet muhâlifleri İttihat ve Terakkî'cilerin, meşrûtiyet muhâliflerinin, inkılapçı gazetecilerin ve Cumhuriyet karşıtlarının faaliyet merkezi olmuştur. Bunlardan İttihat ve Terakkî'nin ve Jön Türklerin faaliyetlerine katılıp dinî konulara dair fikir beyân edenler ile *İslamcılarla* teması bulunanların dinî islâhat tartışmalarında önemli bir yeri vardır. Bu kimselerin çıkardığı gazetelerden eğitimin islâhı için Mu'allimîn-i İslâmiyye Kongresi'nin toplanması⁸ ve Mu'allimîn-i İslâmiyye Cemiyet-i İttihâdiyyesi'nin kuruluşunda önemli vazifeler icrâ eden *Uhuvvet*, milliyetçi ve ilerici vurguları öne çıkaran *Türk Sözü*, Batı yanlısı tavır yanında Türkçü ve Turancı vurguları ile dikkat

⁴ İsmail Kara, "İslâm Modernizmi ve Âkîf'e Dair Birkaç Not", *Vefâtının 60. Yılında Mehmed Âkîf Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1997 (s. 43-54), s. 49.

⁵ Seyahati sırasında yazdığı mektupların tamamı *Bulgaristan Mektupları* adıyla sadeleştirilerek yayımlanmıştır (nşr. Ferhat Koca, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000).

⁶ Sözgelimi bu ilanlardan birinde Şumnu bölge temsilcileri olarak Ali Gâlib Efendi ile gazete acentası Edib Efendi'nin adları, Filibe bölge temsilcisi olarak da Muallim İrfan Efendi'nin adı geçmektedir (*Sebilürreşâd*, cilt 25, sayı 630 ve sayı 636 arka kapak).

⁷ Aksekili Ahmed Hamdi, "Bulgaristan Mektupları", *Sebilürreşâd*, sayı 22-204, s. 424-426; Osman Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara 1985, s. 91; Osman Kılıç, *Kader Kurbanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara 1989, s. 100.

⁸ Böyle bir kongre daha önce Hindistan Müslümanları tarafından da organize edilmişti. Aksekili Bulgaristan seyahatinde Hindistanlı bir gazeteciyle yaptığı bir röportajda dinî islâhatın temel meseleleri yanında, Mu'allimîn-i İslâmiyye Kongreleri benzeri bir faaliyetleri olup olmadığını sormuş, gazeteci de 1906 yılında kurulan All India Muslim League ve All India Educational Conference hakkında bilgi vermiştir (*Sebilürreşâd*, sayı 25-207, s. 490-491).

çeken *Deli Orman*, yenilikçiliği ve Batı'yı savunan çizgisi ile *Yeni Söz* ve Müslümanların dünya inkılaplarından habersiz kalmaması gerektiğini savunan *Rehber* gazeteleri eğitimin islâhî tartışmaları sırasında dinî islâhat konusuna dair önemli yazılar yayımlamış, yayın çizgilerine uygun olarak dinî konuları savunmacı bir tarzda ele almışlardır.⁹

Yenilikleri nispeten ihtiyatla karşılayan ve gelenekçilik ile islâhatçılık arasında bir denge kurmaya çalışan *Yarın* ve özellikle yayımlandığı ilk yılların ardından *Medeniyet* gazeteleri de bir başka açıdan dinî islâhata dair önemli makaleler içerir.¹⁰ Birçok kimse tarafından muhafazakâr çizgide kabul edilmesine rağmen, bunların islâhatçı çizgide yayınlarını sürdürdüğü gerek isimlerinde gerekse yer verdiği yazılarda açıkça görülür. Bu noktada, yazılarda dinin islâh edilmesi gerektiği ifade edilmemekle beraber, bu gazetelerin medeniyet ve terakkî, içtimâî tekâmülün zarûreti, Batı'nın iyiliklerinin alınması, İslâm toplumunun geriliği, ulemânın yetersizliği gibi konularda islâhatçı yaklaşımı savunan yazılar ihtiva etmesi bunun açık delilidir. Bununla birlikte *Medeniyet* gazetesinde, Batı yanlısı yaklaşımı savunan yazar ve gazetelerin dinî konularda düştüğü hataları göstermek için ciddi yazılar yayımlanmış, özellikle Mehmed Fikri'nin başmuharrirliğiyle birlikte Âkif'ten iktibaslar sıklaşmış, gazetenin islâhat yanlısı tavrı belirginleşmiştir.

Bulgaristan Müslümanlarının eğitim tarihi ve dinî islâhat açısından dikkat çeken en önemli teşekkül ise Muallimîn-i İslâmiyye Cemiyet-i İttihâdiyyesi'dir. Özellikle İttihad ve Terakkî yanlısı öncüleri ile Genç Türkler'in yenileşme yanlısı gayretleriyle hayli erken bir dönemde Rüştiyelerdeki Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmış, tıbbî ve sosyal bilimler müfredata alınmış, Kur'an ve din bilgisi hariç programlar Bulgar mekteplerindekilere benzer hale getirilmiştir.¹¹ Cemiyetin faaliyetlerinin yaygın hale gelmesinde dönemin Türkçe basınının büyük payı vardır. Faaliyetler sırasında, muhtelif bölgesel cemiyetlerle ortak hareket edilerek encümen ve muallimler için toplantı ve kurslar düzenlenmiş, buralarda beden, ahlâk ve çocuk terbiyesi, eğitim metodolojisi gibi konular üzerinde durulmuştur.

⁹ Bulgaristan Türk basını hakkında daha geniş bilgi için bk. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türk Gazeteciliği: 1865-1985*, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul 1990; Yusuf Kerim, "Bulgaristan'da Türkçe Süreli Basın (1865-1944)", *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Hayatı Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1999, s. 167-184.

¹⁰ *Medeniyet* gazetesinin islâhatçı çizgisi, içerisindeki çok sayıdaki makale yanında, Reşid Rıza, Mehmed Âkif, Elmalılı Hamdi Yazır gibi kimselerin ölümü üzerine yazılan "vefeyât"larda da açıkça görülür.

¹¹ Hakkı Abdullah Meçik, *Şumnu (Bulgaristan Türklerinin Kültür Hayatı)*, Hepileri Matbaası: İzmir 1977, s. 19-21 (tartışmaların içinde yer alan babası İsmail-Hakkı'nın hatıra defterinden naklen).

Aksekili Ahmed Hamdi de seminerlere maddi destek sağlamak amacıyla düzenlenen piyano konserine müspet atıfta bulunur. Ancak cemiyet, islâh edilmiş dinin Müslümanların terakkîsinin aracı olarak kullanılmasından ziyâde, Batılılaşma'nın terakkîde temel rolü üstlenmesi gerektiği fikrini savunmuştur.

Faaliyetlerini genelde mevcut Türk cemiyet ve gazetelerine muhâlefet çizgisinde yürüten Dîn-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti'nin amaçları arasında bir dinî eğitim kurumu olan Medresetü'n-Nüvvâb'ı islâh etmek de vardı. İslâh çağrılarında bulunulurken İslâm âlimlerinin kıyasıya eleştirilmesine ve târihî mîrasın hakir görülmesine karşı çıkışına bakılarak, cemiyetin üslûbunun klâsik teccât hareketlerine benzediğini söylemek mümkündür. Medresetü'n-Nüvvâb öğrencilerinin kurduğu Müsterşidler Cemiyeti de dinî islâhat düşüncesinin en ateşli şekilde tartışıldığı bir zemin olmuştur. Burada öğrencilerin katılımıyla her hafta düzenlenen toplantılarda ciddî ilmî müzâkereler yapılmış; İstanbul'dan gelen eserlerin de etkisiyle, konuşmaların önemli bir kısmının dinî islâhata tahsis edildiği bu ortam 1934'e kadar ilmî ve fikrî her konuya açık, ateşli müzâkerelere sahne olmuştur.

4/

Bağımsızlık dönemi öncesinde Bulgaristanlı Müslümanların müftü, kadı, hoca gibi dinî alandaki ihtiyaçları büyük ölçüde İstanbul'dan karşılanmakta idi. Bağımsızlık sürecinde günün ihtiyaçlarına cevap verecek sayı ve nitelikte kimsenin yetişmemesi ve eğitim için İstanbul'a gidişlerin zorlaşması, Bulgaristan'da dinî eğitim verecek bir müessesenin kurulmasını zaruri hale getirdi. Böylece esasen dinî bir okul açma düşüncesiyle kuruluş kararı verilen Medresetü'n-Nüvvâb¹² çoğu sosyal bilimlerle meşgul bir heyetçe, *yeni bir usulle ve lise müfredatını da içerecek tarzda* hazırlanan bir programla eğitime başladı.¹³

¹² "Nüvvâb", sözlükte Arapça "n-v-b" kökünden "müracaat etti, ilticâ etti", "an" harf-i ceri ile birlikte "vekâlet etti" anlamlarına gelen "enâbe" fiilinden türemiş "nâib" kelimesinin çoğuludur (Ahmed b. Muhammed el-Mukrî el-Feyyûmî (ö. 770), *el-Misbâhu'l-münîr*, el-Mektebetü'l-İlmiyye: Beyrut ts., II, 629). Kelime sözlük anlamına uygun olarak aynı zamanda "sığınmak" anlamına da gelmektedir. Kur'an'da "Allah'a sığınmak" anlamında 18 ayrı ayette geçmektedir (meselâ bk. Hüd 11/75; Sebe' 34/9; Kâf 50/8, 33; er-Ra'd 13/27; Lokmân 31/15; Sâd 38/24; eş-Şûra 42/10). Ancak Nüvvâb kelimesinin anlamına dair açıklamalarda kelimenin bu anlamına dikkat çekilmemektedir. "Nâib" kelimesi istilahta ise, müftü vekili, şeri'ata göre fetvâ veya hüküm veren kadı anlamına gelir. Medresetü'n-Nüvvâb da öncelikle Bulgaristan Müslümanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere müftü, müftü vekili ve müftü ve kadı nâipleri yetiştiren okul anlamına gelmektedir.

¹³ Bu programa paralel olarak Medresetü'n-Nüvvâb'ın ilk eğitim kadrosunda dinî ilimleri Emrullah Feyzullah, Ziyâeddin Ezherî ve Mustafa Hayri Efendi gibi birkaç kişinin okutması ve beşerî bilimleri okutan hocaların çoğunlukta olması da bu tespiti destekler. Okulun tâlî kısmında Kur'an-ı Kerim, fıkıh, İslâm tarihi ve İslâm ahlâkî derslerin dışında ilâhiyat dersinin bulunmaması, buna karşı nebâtât, hayvânât,

Müfredâtın hazırlanmasında Ziyaeddin Ezherî'nin de etkisinin olduğu, hatta Abdüh'tan etkilenmesi dolayısıyla programın Ezherî'nin programına benzediği ileri sürülmüş ise de,¹⁴ bu ancak Medresetü'n-Nüvvâb'ın daha sonra açılan âlî kısmı için geçerli olmalıdır. Acil ihtiyaçlar dikkate alınarak hazırlanan bu müfredâtın ardından okulun açıldığı Şumnu kazasının ileri gelenlerinden oluşan medrese encümeninin *ihtiyâcât-ı asriyyeyi tatmine muktedir ulemâ yetiştirmek* maksadıyla¹⁵ harekete geçmesi ile, daha Medresetü'n-Nüvvâb'ın açılışından itibaren Bulgaristan Müslümanları arasında sürecek bir sürtüşmenin tohumları atıldı.¹⁶ Abdüh'un lâyihasına atıfta bulunmak gerekirse, tartışmalarda gâlip tarafın öğretmenlik yapacak kimseler yetiştirmeyi hedefleyenler olması ve Osman Kılıç'ın ifadesiyle, *dinin fen ve hey'etle kâbil-i telîf bir şekilde yani dinin, ilim zâviyesinden geçirilerek okutulması*¹⁷ dinî îslâhatın tefekkür boyutunun sathî kalmasına neden oldu. Bütün tartışmalara rağmen iki kesimin de dinî ilimlerin fen bilimleriyle birlikte okutulmasını istemelerinden anlaşılacağı üzere her iki ekol de îslâhatçı olmakla birlikte,¹⁸ birinciler yüksek dinî eğitimle sınırlı, kaliteli mütefekkiri ve ilâhiyatçılar yetiştirmek, hâkim durumdaki ikinci grup ise ihtiyaçları karşılamak üzere dinî kadrolar ve öğretmenler yetiştirmek için çalıştı.

rühiyyât, hıfzû's-sihha, anatomi, kozmoloji, jeoloji, usûl-ü tedris gibi otuz yakın dersin bulunması bu yüzdendir. 1929'da açılan âlî kısmında ise tefsir ve hadis dersleri dışında klâsik ve modern hukuka dair on civarında ders okutulmuştur. Medresetü'n-Nüvvâb'ın tâlî kısmı 1947, âlî kısmı 1945'de kapatılmıştır (bk. Haşim Ertürk, Rasim Eminoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR Vakfı Yayınları: İstanbul 1993, s. 29-45).

¹⁴ S. M. Zwemer, "Islam in South Eastern Europe", *Muslim World*, XVII, no 4, October 1927. s. 340; Alexandre Popovic, "The Turks of Bulgaria (1878-1985)", *Central Asian Survey* (Oxford), V, no 2, 1986 (s. 1-32), s. 15.

¹⁵ Kivâmeddin b. Nur Mehmed, *et-Ta'dîl*, Şumnu 1339/1923, s. 2, 44, 46.

¹⁶ Bu tartışmalarda medrese hocalarından Molla Ahmed, Mustafa Hilmi, Kivâmeddin Nur Mehmed, Hüseyin Hüsnü gibi kimseler bir tarafa, Başmüftü Süleyman Faik, Mehmed Celil, Edhem Rûhi, Emrullah Feyzullah'ın da aralarında bulunduğu bazı kişiler ise diğer tarafa yer almışlardı.

¹⁷ "Meselâ hiçbir Nüvvâb mektebi mezunu, yer kürenin sarı öküzün boynuzları üzerinde durduğunu iddia edemez. Zira ilm-i hey'et okumuştur. Yağmurun meleklerin kanatlarından indiğini söyleyemez. Zira fizik okumuştur, tabiat kanunlarını çok alâ bilir" (*Kader Kurbanı*, 88-89).

¹⁸ Birinci gruptakilerden Kivâmeddin Nur Mehmed'in *et-Ta'dîl* adlı eserinde kendisinin fen bilimlerine verdiği önemi gösteren önemli beyanları bulunmaktadır. Meselâ şu ifadeleri son derece açıktır: "Din ilim ve fenden korkarak bunları inkâr etmek şöyle dursun belki hakâyık-ı İslâmiyye'nin tamamıyla inkışâfî ilmin terakkisine mütevakıf olduğundan daima ilim ile emrediyor. Kur'an'ın iki sözünden biri ilimdir. Fen ilerledikçe ahkâm-ı İslâmiyye'nin tedricen teslim olunduğunu ra'ye'l-ayn müşâhede edip durmakta değil miyiz? Başka türlü olmak imkânı da yoktur. Çünkü fen terakkî ettikçe hakikat da tekrarp eder" (*et-Ta'dîl*, s. 6). Hüseyin Hüsnü de Medresetü'n-Nüvvâb'ın, hayatta bilinmesi lâzım bilimum ulûm ve fûnûnun tahsil edilmesi dolayısıyla Külliyyâtü'l-Ma'ârif ünvanını almayı bile hak ettiğini, bu yönüyle, değil Balkanlarda, İslâm âleminde bile emsâline nâdiren teşâdüf edilen bir dârü'l-irfân olduğunu ifade eder (*Medeniyet*, sayı 59, 31 Temmuz 1935, s. 3).

Bulgaristan'da dinî islâhat denince ilk akla gelen Yusuf Ziyâeddin Ezherî, en verimli döneminde Abdüh'a talebelik etmiş,¹⁹ ömrü boyunca da islâhatçı kişiliğinden taviz vermemiştir. *Tabiiyyûn Da'vâ ve Gâyeleri* (Şumnu 1342/1923) adıyla yayımladığı ilk eserinin Efgânî'nin *er-Redd 'ale'd-dehriyyîn* adlı çalışmasının tercümesi oluşu,²⁰ Bulgaristan Müslümanlarının Efgânî'nin de içinde yer aldığı Mısır islâhat ekolü ile oldukça erken bir dönemde tanıştığını gösterir.²¹ Hadisçi, mutasavvıf ve islâhatçılığı şahsında birleştiren Ziyaeddin Ezherî bu tavrını, Hâlidî-müceddidî (yenilik yanlısı) geleneğe dayanan Nakşibendî tarikatının hadise dayalı eğitimi benimseyen Gümüşhânevî koluna mensup olmasından²² hareketle geliştirmiş olmalıdır. Onun Mısır islâhatçıları yanında Mehmed Âkif, Elmalılı Hamdi Yazır, Bigiyef²³ ve Hasan Basri Çantay gibi *İslâmcı* şahsiyetlerle de teması vardı.²⁴ Ayrıca Ezher'in ardından İstanbul'da iki yıl daha Nasûhîzâde Mustafa Âsım Efendi ve Manastırlı İsmâil Hakkı gibi devrin ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. Özellikle Manastırlı, Batı'da İslâm üzerine

¹⁹ Yeğeni M. Zihni Hızal'ın ifadesine göre de, "Ezher'deki ve Türkiye'deki hocalarını daima hayırla yâd eder, onları çok sever ve takdir ederdi. Bilhassa yakından temas ettiği ve talebelik ettiği Şeyh Abdüh ile büyük İslâm mütefekkeri Şeyh Cemâleddin-i Afgânî'ye çok bağlı idi ("Kaybettüğümüz Kıymetlerden: Yusuf Ziyâeddin Ezherî", *Yeni İstiklâl*, sayı 52, yıl 1, 15 Aralık 1961, s. 7). Osman Keskiöğlü'na göre de Ziyâeddin Ezherî bir Abdüh hayranı idi ve onu kendilerine tanıtip sevdiirdi (*Bulgaristan'da Türkler*, s. 125-126).

²⁰ Bulgaristan'da yıllarca Başmüftülük yapan meşhur Hocazade Mehmed Muhyiddin Efendi de bu tercüme-yi yayımlanmadan önce okuyup, basılması için kendisini teşvik etmiş ve müsveddenin sonuna takdirini de ifade eden şu beyti yazmıştır: "*Ve'llahü zü'l-fazlı ve'l-ilmî indeh, E'tâ bimâ şâe minhü abdeh* (Allah ihsan sâhibidir, ilim kendi katındadır, dilediği kadarını kuluna [Abdüh'a] verir)."

²¹ Keskiöğlü'nün ifadesi ile, hocanın önemi, bu iki İslâm rönesansçısının adlarını ve fikirlerini Bulgaristan Müslümanları arasında duyurması ve kitabın üzerine kör taassup ehlinde çekinmeden "Allame-i şehîr es-Seyyid Cemâleddin Efgânî hazretleri ile Hakîm-i İslâm Muhammed Abdüh hazretlerinin fikir ve mütalaaları tercümandır" yazabilmesidir. Kitap *Tabiatçılığı Red* adıyla (trc. Aziz Akınarlı) Türkiye'de ancak 1956'da Diyanet İşleri Başkanlığınca yayımlanmıştır (Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s. 164-165). Ziyaeddin Ezherî, Abdüh'tan yaptığı çevirilerde de aynı yaklaşımı sergiler.

Burada her ne kadar Keskiöğlü, Ezherî'nin çevirisini ilk Türkçe çeviri saysa da, Efgânî'nin eserinin Farsça nüshasından Muhammed Münîr eş-Şâmî tarafından *Risâle fi'r-Reddî 'ale'l-maddiyyîn* adıyla daha önce tercüme edilip Osmanlıca olarak yayımlanmıştır (yayın yeri ve tarihi yok. 93 sh. Beni bu bilgiden haberdar eden İsmail Kara beye müteşekkirim).

²² M. Zihni Hızal, "Kaybettüğümüz Kıymetlerden: Yusuf Ziyaeddin Ezherî", *Yeni İstiklâl*, 15 Aralık 1961, s. 7. Onun Nakşî-Hâlidî şeyhi Ömer Ziyâeddin Dağıstanî'den aldığı icâzet hadisî ilmi ve tasavvuf alanında olmalıdır. Yeğeni aynı makalede onun Dağıstanî'nin hocası Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî'den de icâzet aldığını söylemekte ise de tarihen bu imkânsız gözükmektedir.

²³ Ziyaeddin Ezherî'nin Mısır'da bulunduğu yıllarda Musa Carullah Bigiyef de oradaydı (bk. Osman Keskiöğlü, "Musa Carullah (1875-1949) Hayatı, Görüşleri ve Eserleri", *AÜİFD*, XII (s. 63-73), 63.

²⁴ M. Zihni Hızal, a.g.m., s.7.

yapılan çalışmalardan haberdâr İslâmcı mütefekkirlerden velût bir zattu.²⁵ Ziyaeddin Ezherî'nin, Abduh'un tesiri ile şekillenen islâhatçılığı burada daha da pekişmiş olmalıdır.

Bir diğér önemli şahsiyet Emrullâh Feyzullah ise, İstanbul Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi'nde okuduğı yıllarda II. Meşrutîyetin sağladığı fikrî rahatlığı yaşamış, orada iken *Sırât-ı Müstakîm*'i ve müelliflerini tanıma imkânı bulmuştur. Mezuniyeti sonrası Şumnu Müşebbekli Medrese'ye hoca olup, fen dersleri ve Bulgarca'nın da bulunduğu yeni bir programla eğitime başlaması ve hem Batı yanlısı aydınlar hem de medrese ulemâsı tarafından eleştirilmesi onun islâhatçı kişiliğı dolayısıyladır. Medresetü'n-Nüvvâb'ın islâhatçı çizgisi konusundaki tartışmalara katılan Kivâmeddîn Nûr Mehmed de Süleymâniye Medresesi Kelâm ve Felsefe Şubesi'nde *İslâmcılardan* İzmirli İsmail Hakkı ve Elmalılı Hamdi Yazır'a talebelik etmiş, Şumnu'da iken, Medresetü'n-Nüvvâb'ın islâhî amacıyla Mustafa Hilmi Efendi ile birlikte kendisine rapor yazma işi tevdi edilmiş, dinî islâhat açısından hayli önemli bir eser olan *et-Ta'dil*'i bu sayede yazmış,²⁶ eserdeki islâhatçı yaklaşımları dolayısıyla muhaliflerince bile takdir edilmiştir.²⁷ Kanaatimizce bölgede dinî islâh düşüncesi bağlamında yapılan en ciddi çalışma budur.

Batı medeniyeti ile muhalefet ilişkisi şeklinde irtibatı bulunan ve *Medeniyet* gazetesinin kurucusu Hüseyin Hüsnü de konumuz açısından mühim bir şahsiyettir. II. Meşrutîyet öncesinden itibaren on yılı aşkın süre bulunduğu İstanbul'da yaşanan değişiklikleri yakından izlemiş, Hürriyet ve İtilâf yanlıları ile İttihâd ve Terakkî arasındaki mücadelede birincisini savunmuştur. Bu tartışmalara katılması sebebiyle muhâliflerini ve onların Bulgaristan'daki faaliyetlerini öğrenme imkânı buldu. Bu yıllarda Mustafa Sabri Efendi'yi yakından tanıdı ve ondan aldığı ilhâm Bulgaristan'daki faaliyetlerini yönlendiren en temel faktör oldu. Onun islâhatçı düşünceyle alâkasını Mustafa Sabri Efendi'nin, Abduh ekolüyle ve *İslâmcılarla* ilişkisine benzetmek mümkündür.

²⁵ Manastırlı, Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyye*'ine (I-II, Kahire 1908) ilk ve en ciddi tenkidi yazmış, bu tenkit İslâmcıların yayın organı *Sırât-ı Müstakîm*'de otuz bölümde tefrika edilmiş (8 Muharrem 1328, cilt 3, sayı 72 ile 16 Şevval 1328, cilt 5, sayı 111 arasında), daha sonra da *Hakk ve Hakikat* (İstanbul 1329 [1331/1913], 242 s.) adıyla kitaplaştırılmıştır (Eser hakkında detaylı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyye*'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, yıl 3, sayı 3, 1999, s. 197-213).

²⁶ Onun, *et-Ta'dil* adlı eserinin girişindeki kısa malumat dışında, kendisinin yazdığı biyografisinde bile Bulgaristan'a gelişine ve orada geçirdiğı günlerine dair hiçbir bilgiye yer vermemesi dikkat çekicidir. Muhtemelen bunun sebebi Şumnu anularının onun için hayatının sıkıntılı bir dönemini oluşturmasıdır.

²⁷ Osman Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s. 85-86.

Medresetü'n-Nüvvâb neslinin en aktiflerinden olan Mehmed Fikri'nin de *İslâmcı* düşünürlerle fikrî irtibatı olmuştur. Âkif'e derin bir hayranlık duyup kendisine onu örnek alan Mehmed Fikri'nin Âkif'i, *Sırât-ı Müstakîm*'i ve İslâmcı mütefekkirleri iki defa gittiği Türkiye'de tanınması muhtemeldir. Medresetü'n-Nüvvâb'a geldikten sonra dinî ve ahlâkî şiir yazmaya yönelen Mehmed Fikri'ye edebiyat hocası, şiir için serbest mevzûlar seçerse daha başarılı olacağını söyleyip "Bu mektepten Mehmed Âkif'ler yetişmesini istemediğini" ilave etmiştir.²⁸ Geleneksel eğitime ve mukallitliğe karşı sert tutumu, şiddetli tenkide uğramasına neden oldu. Fikrî derinlik, dindarlık ve islâhatçılığı bünyesinde birleştiren Mehmed Fikri'nin özellikle *Medeniyet* gazetesindeki yazılarıyla, Medresetü'n-Nüvvâb öğrencileri üzerinde derin tesiri oldu.²⁹ Bulgaristan'ın yetiştirdiği yetenekli düşünürlerden birisi olması dolayısıyla vefatının ardından "Fikri'nin ölümü bizde fikrin ölümü demektir" sözü meşhur olmuştu. Bir diğer Medresetü'n-Nüvvâb'lı Osman Seyfullah da eğitim gördüğü Ezher'de islâhatçı düşünceyle tanışmış, *Medeniyet* gazetesindeki dinî ve içtimâî muhtevalı yazıları ve özellikle Türkiye'ye göçünden sonra yazdığı makalelerinde bu yaklaşımını açıkça izhar etmiştir. Efgânî, Abduh ve Bigiyef'in hayatlarına dair makalelerinde bu durum açıkça görülür. Islâhatçı yaklaşımı dolayısıyla okul arkadaşı Ahmed Hasan Davud ile gün yüzüne çıkan münakaşaları olmuştur.³⁰ Türklerin islâhatçı düşüncede mühim bir yerinin olduğunu savunan Osman Seyfullah İslâm dünyasının muhtelif yerlerindeki islâhatçıları bütünü ile savunan bir tavır sergiler.³¹ Yine aynı nesilden Hâfız Yusuf Yakubov *Medeniyet* gazetesinde Mehmed Fikri'nin baş muharrirliği sırasında dinî içerikli makaleler yazmış, ardından gazetede başmuharrir olmuş, yazılarında *din ışığında şekillenmiş bir medeniyeti* savunmuştur. Sofya Üniversitesi'nde pedagoji eğitimi gören Hasib Safvetî ise dinî islâhata dair yazılar yazmasına rağmen Batı yanlısı bir tavır sergilemiş, Medresetü'n-Nüvvâb'ın dinî ve dünyevî ilimler şeklinde iki bölüme ayrılmasını savunmuştur.³² Özellikle ulemâyı, medreseleri ve geleneksel

²⁸ Osman Ezherî, "Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü", *Medeniyet*, sayı 269, 30 Haziran 1941; s. 2.

²⁹ Osman Kılıç, *Kader Kurbani*, s. 220.

³⁰ İsmail Cambazov'un verdiği bilgilere göre, dinî meselelere islâhatçı yaklaşımlarındaki farklılık dolayısıyla, Osman Seyfullah ile Ahmed Hasan Davud arasındaki benzeri tartışmalar esasen Nüvvâb yıllarında mevcut ise de bunu hiç hissettirmemişler, kendileri bu durumu yıllar sonra Türkiye'deki tartışmalardan öğrenmişlerdir.

³¹ Meselâ *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri* (Ankara 1989) adlı eseri dinî islâhat konusuna müspet bakışını yansıtır.

³² Halil Aydoğan, "Şumnu'da Medresetü'nüvvâb Hâtıraları", Bursa (yayımlanmamış hâtıralar), 12 Mart 1996, s. 11.

kiyafetlerle dolaşan kadınları sert bir dille tenkit etmiş ve bu yüzden büyük tepki almıştır.

6/

Bulgaristanlı mütefekkirlerin dinî ıslâhatın temel konularına yaklaşımı da büyük ölçüde *İslâmcılar* ile paraleldir. İslâhatçı düşünürlerin en temel problemlerinden biri geleneği tenkit etmeleridir. Bu çerçevede aslında İslâm'ın ilerleme demek olduğu ancak tarihî uygulamada bunun tersinin yapıldığı, geleneğin geçmiş için bir çözüm önerse bile, medeniyet aşırında geçerli olamayacağı savunulmuştur. Sözelimi Mehmed Fikri "Akşam" şiirinde³³ o gün için İslâm'ın Batı karşısındaki durumunu, Güneşin, Batı'nın ardına sinmesi şeklinde ifade etmiş ve geleceğin dünden çok daha aydın olacağı yolundaki temennisini dile getirmiştir. Öte yandan Besim Hilmi ise "Karanlıktan Aydınlığa Doğru" başlıklı yazısında çoğu ıslâhatçı düşünür gibi geçmişi karanlık dönem ve gelenekçiliği eski kafalılık olarak nitelendirmiştir. Gelenek tenkitlerinde öne sürülen en önemli gerekçe İslâm'ın yerini bidat ve hurâfelerin aldığı ve zamanla bunların gerçek İslâm gibi telâkkî edilmeye başlandığı fikridir. Yazılarını incelediğimiz bütün düşünürler ve gazeteler bu hususta neredeyse ittifak etmişlerdir. Ziyaeddin Ezherî'nin her türlü üfürükçülüğe, tükürükçülüğe, muskacılığa, hurâfe ve bidatlere karşı tutumu,³⁴ Osman Seyfullah'ın Medresetü'n-

AKŞAM

Güneş, Batı'nın ardına sindi,
Dağlar morardı, bülbüller dindi,
Akşamın yası rûhuma indi...
Gülüyor baykuş, ne bu kahkaha?
Doğmayacak mı Güneş bir daha?
Yıllardır rûhum zulmette ağlar,
Tanımaz beni tulû' ve bahar,
Ey karanlıkta eriyen dağlar,
Ben de siz gibi yaşlı elemli,
Şarkın Güneş'i gurûb edeli.
Melûl ufuklar, kayıp kızıl halka,
Gözümün yaşı hep aka aka,
Hasretle baktım kararan Şark'a,
Batan güneşin doğduğu yere,
Zulmete karşı göğüs gere gere.
Yaşlı göklerde esrarlı bir el,
Yakıyor şimdi binlerce emel!
Gördüğüm hilâl müjdedir gündün,
Yarın çok aydın olacak dünden.

12 Haziran 1938

³⁴ İsmail Cambazov, "Nüvvâb Anıları-5", *Hak ve Özgürlük*, 1 Mayıs 1998, sayı 18, s. 4.

Nüvvâb hakkındaki “hurâfelerden arınmış, sağlam bilgi sunan bir okul ...” ifadesi bu yaklaşımı yansıtır. *Deliorman* gazetesinde de toplumda yaygın olarak görülen bazı uygulamaların din değil batıl halk inanışları olduğu, bu tür inanışların her alanda görüldüğü savunulmuş, akâide dair konularda hurâfelerin olup olmadığının ise M. Şemseddin’in [Günaltay] *Hurâfâtın Hakikate, Mâziden Âtiye, Zulmetten Nûra* ve Mehmed Ârif’in *Binbir Hadis Şerhi*’ne bakılarak anlaşılabilceği ifade edilmiştir.³⁵ Ancak bu yaygın kanaate rağmen *Medeniyet* gazetesinde rastgele herkesin bidat ve hurafeleri gerekçe göstererek dini tenkidine karşı çıkılmış ve sözelimi “Milleti İfsâd Eden Tehlikeli Zihniyetler” başlıklı dört sayı süren tefrikada³⁶ öncelikle bidatlerin tespitinin Başmüftülüğün işi olduğuna işaret edilerek, benzeri tartışmaların dinin ve dinî kitapların gençler üzerindeki tesirini azaltmak gayesiyle ortaya atıldığı ifade edilmiştir.

Bulgaristanlı islâhatçılar gelenek tenkitlerine paralel olarak, bunun en önemli parçası olan ulemâyı ve İslâmî ilimleri de aynı nispette tenkit etmişlerdir. Ancak Medresetü’-n-Nüvvâb çevresindeki hocaların ulemâ ve İslâmî ilimlerin durumuna dair tenkitlerinde son derece dikkatli oldukları görülür. Osman Seyfullah’ın büyük ölçüde Abduh’un etkisi ile ve Türkiye’ye geldikten sonra söyledikleri bir yana bırakılırsa, dönemin ilim adamlarının ve tefsir ilminin günün ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığını ifade ederken Ziyaeddin Ezherî’de bu tavır açıkça görülür. Mehmed Fikri de “Ulemâ Milletın Kalbi Demektir, Kalpte Salâh Bulunursa Millette de Bulunur” başlıklı yazısında “Bu güne bakıyoruz, dünün neficelerini, yarının mukaddimelerini görüyoruz! Düne bakıyoruz: Bu günün fâcialarını doğuran meşûm hâdiseleri görüyoruz. Bu gün, zakkum kadar acı ve yakıcı meyvelerini tattığımız ağaçların köklerini mazide, hem de yakın değil uzak bir mazinin derinlerinde buluyoruz” diyerek daha genel bir tenkit yapmayı tercih eder ve “Müslümanları kasıp kavuran dertlerin en müessir ilacının din adamlarının suçun kendilerinde olduğunu itiraf etmelerine bağlı” olduğunu ileri sürer.³⁷ *Medeniyet* gazetesi ise ulemâ ve İslâmî ilimlere yönelik bu tür eleştirileri esasen dine yapılmak istendiğini ancak dinin müessesem bir varlığı olmaması sebebiyle onu temsil eden hocalara düşmanlık edildiğini söyleyerek cevaplandırmayı tercih etmiştir. Besim Hilmi ise “Bizde ilmiye sınıfı bu gün her cepheden iflas etmiştir” sözüyle ihtiyatlı yaklaşım bir yana, ulemâyı ilgili âyet ve hadisleri gelişmelere destek olacak tarzda anlatmadıkları ve “zaten

³⁵ İsmail Hakkı, “Bitaraf Sütunlar”, *Deliorman*, sayı 66, yıl II, 4 Şubat 1924, s. 3. Gazetenin daha sonraki sayılarında tartışma alevlenerek devam etmiştir.

³⁶ Yusuf Şinâsi, “Milleti İfsâd Eden Tehlikeli Zihniyetler”, *Medeniyet*, sayı 45, 1 Şubat 1935 ve devamı.

³⁷ Mehmed Fikri, “Ulemâ Milletın Kalbi Demektir”, *Medeniyet*, sayı 181, 4 Nisan 1939, s. 1.

iflâs etmek üzere olan ahiretçiliği hayat felsefesi haline getirerek” namaz kılmayan, zekât vermeyen insanları cehennemle korkuttukları için tenkit etmiştir.³⁸ Dinin terakkiyatı desteklemek için kullanılması fikri Belâ müftü yardımcısı H. İ. Hakkı tarafından da “Ulemâ, ya bir amel-i hayâtîyi meşrû kılmalı veya kavmi helâk olmaya ya da dini ihmâl etmeye mahkûm etmeli” sözleri ile dile getirilmiş ve adetâ âlimler yeni gelişmeler lehinde fetvâ vermeye zorlanmıştır.

Toplumunun mevcut durumu ve terakî tartışmaları sırasında, Bulgaristan’daki geleneksel hukuki uygulamalar dolayısıyla kadınların uğradığı haksızlıklar, evlenme, verâset, şahitlik, boşanma alanlarındaki uygulamalar ve bu konulardaki Başmüftülük fetvaları eleştirilmiş, Mehâkim-i Şeriyye kanunları *Nuh zamanından kalma* olarak itham edilmiştir. Yine toplumda yaygınlaşan cehalet, rüşvet, iffetsizlik, ahlâksızlık, casusluk, müstehcenlik, riyâkârlık ve fitneciliğe işaret edilerek İslâm dünyanın nifak dünyası, tefrika ve şikâk dünyası, gafflet ve cehâlet dünyası, fisk ve fücür dünyası olduğu, *İslam dünyası* ifadesinin, onun hakikaten İslam dünyası olduğu günlerden kalma bir lakap olduğu ileri sürülmüştür.³⁹ Bütün bu hastalıkların ilacının gerçek İslâm olduğu, ne var ki Müslümanların İslâm’ı kürk gibi tersine giydikleri⁴⁰ ve Mehmed Fikri’nin ifadesiyle, ekmeği koynunda açıktan, ilacı elinde devasızlıktan, çeşme önünde susuzluktan ölmek üzere oldukları vurgulanmıştır.⁴¹ Yine *Medeniyet* gazetesinde, toplumdaki en önemli problemin dinsizleşme olduğuna dikkat çekilmiştir: Özellikle gençler arasında büyük oranda ve açık şekilde dine cephe alanların, cennetin dünyada eğlenmek olduğunu, tam anlamıyla Avrupalılaşmak gerektiğini savunuların bulunduğu söylenmiş ve bu tür kimseler “adaptasyoncu Batı yanlıları” olarak vasıflandırılmıştır. Ayrıca gazetede İslâm toplumundaki çöküşün asıl sebebinin, haramların hafife alınıp halk arasında serbestçe işlenmesi, dindar kimselerin küçük görülüp onların köhne kafalı, cahil, kurûn-u

³⁸ Besim Hilmi, “Karanlıktan Aydınlığı Doğru”, *Yeni Söz*, sayı 3, 11 Temmuz 1925, s. 1.

³⁹ Mehmed Fikri, “Kendi Düşen Ağlamaz”, *Medeniyet*, sayı 188, 28 Haziran 1939, s. 1.

⁴⁰ Kıvameddin Nur Mehmed de Müslümanların gerçek İslâm’ı tatbik etmemeleri sebebiyle çöküşü yaşadıklarına işaret eder ve bu durumu, önelerine takdim edilen şeyi tersine okumalarına bağlar (*et-Ta’dil*, s. 21).

⁴¹ Onun bu fikirlerinde Âkif’in izlerine sıkça rastlarız. Meselâ genelde İslâm toplumunu ve ulemâyı eleştirdiği “Kendi Düşen Ağlamaz” başlıklı yazısında Âkif’in şu mısralarına yer verir:

Müslümanlık nerede bizden geçmiş insanlık bile!

Âlemi aldatmaksâ maksat aldatan çok nafîle..

Kaç hakiki Müslüman gördümse makberdedir,

Müslümanlık bilmem ammâ galiba göklerde dir!..

vustâ (Ortaçağ) zihniyetli şeklinde itham edilmesi, terakki ve teceddüde engel oluyorlar denilerek âlimlere husumet edilmesi ve onların dinî nasihat ve tavsiyelerinin dinlenmemesi, geçmiş istihkâr ve mâzideki büyüklere karşı husumetle bakılması ve âdâb-ı dîniyenin yerine getirilmesinin kabalık ve asriliğe aykırı görülmesi olduğu savunulur.⁴² Kıvâmeddin b. Nur da bu tür ithamların asıl sebebinin, daha ziyade dinin o insanların keyf-i safâlarına, şekâvet ve sefâletlerine karşı ateş püskürmesi olduğunu söyler.⁴³

Yine hemen her Bulgaristanlı islâhatçı terakkî ve medeniyet kavramlarına müspet atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda Avrupa'nun kusurlarına ve iki yüzlülüğüne işaret edilse de, Batı ile Doğu'nun kardeşçe yaşayacağı günler özlemle dile getirilmiş,⁴⁴ Batı ulaştırılması gereken bir ideal olarak yerini hep muhafaza etmiştir. Ancak Yusuf Şinasi⁴⁵ ve Mehmed Fikri nispeten Âkif'in son zamanlarındaki yaklaşımlarının da tesiri ile, Batı medeniyetinin görünen yüzünün aldattıcılığına dikkat çekerek medeniyet fabrikasının, ürününe bakmak gerektiğini, XX. yüzyılım medeniyet asrı olsa bile hak ve adâlet asrı olmadığını ileri sürmüştür.⁴⁶ Batı'ya ihtiyatlı yaklaşan bazı yazarlarsa, Doğuluların kendine has özellikleri olduğunu, Batı değerlerinin onların hayatlarına uymadığını savunmuş; İslâm'ın da hiç bir zaman mâni-i terakkî olmayıp bilâkis ilim ve fen alanında insanlığa pek çok hizmetlerde bulunduğunu savunmuştur.⁴⁷ Ancak Bulgaristan Müslümanları arasında yapılan terakkî tartışmalarının dine dayalı bir medeniyet savunularca bile, Batı değerlerine atıfta bulunularak yapılması dikkat çekicidir.⁴⁸ Sözgelimi ilim ve fennin vatan ve milleti olmadığı, bugün Avrupa ülkelerinde görülen keşiflerin benzerlerinin geçmişte İslâm dünyasında yapıldığı savunulurken bütün mütefekkirlerce bu tavır sergilenir. Bunu açık bir şekilde Kıvâmeddin b. Nur'da ve Ziyaeddin Ezherî'de görmek mümkündür. Meselâ

⁴² Yusuf Şinasi, "Milleti İfsad Eden Tehlikeli Zihniyetler", *Medeniyet*, sayı 47, 25 Şubat 1935 s. 3.

⁴³ *Et-Ta'dil*, s. 26.

⁴⁴ Yahyâ Hayâtî, "Medeniyet Nedir?", *Deliorman*, sayı 135, 11 Mayıs 1925, s. 1.

⁴⁵ Yusuf Şinasi, "Taklit değil, Tahkik Lâzımdı", *Medeniyet*, sayı 79, 11 Şubat 1936 s. 1. Aynı tavrı benzer ifadelerle Ahmed Cemâl de sergiler ("Medeniyet", *Türk Sözü*, sayı 19, 20 Mayıs 1920, s. 1).

⁴⁶ Mehmed Fikri, "Garb Medeniyetinin İç Yüzü Çok Kavi bir Vahsettir", *Medeniyet*, sayı 174, 11 Kânûn-u sânî 1938, s. 1. Burada da yazısına Mehmed Âkif'in "Medeniyet denilen maskara mahlûku görün, Tükürün asrın maskeli mahlûkuna tükürün!" beytini iktibas ederek başlar.

⁴⁷ Osman Nuri, "Millî Sukûtumuzun Sebep ve Âmilleri", *Yarın*, sayı 11, 11 Mayıs 1934, s. 4.

⁴⁸ *Medeniyet* gazetesinde Hey'et-i Tahririyye imzası ile yayımlanan (sayı 128, 19 Ağustos 1937, s. 1) "Din Mâni-i Terakkî Değil, Dâmin-i Terakkîdir" başlıklı makalede İslâm'ın bilim ve fenne verdiği değer ile geçmişte bu alandaki hizmetleri anlatılmış; dine dayalı bir islâh düşüncesi savunulurken dahi Batı'da revaçta olan kavramların kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Ziyaeddin Ezherî Allah'ın varlığı konusundaki görüşlerini incelediği Batılı düşünürleri “bütün beşeriyetin yetiştirdiği ulemâ ve filozoflar” olarak nitelendirmiştir.⁴⁹

Batı düşüncesinin temeli olan terakkî kavramı Bulgaristan islâhatçıları için de mutlak hakikat gibidir. Bununla beraber temsil edilen fikrî çizgiye paralel olarak ilerlemenin aracı farklılık arz edebilmiştir. Bu çerçevede ilerleme sırasında millî ve dinî değerlere bağlı kalmayı şart koşanlar, Müslümanların başarından başarıya koştuğu zamanlardan güç alarak ilerlemenin gerektiğini savunmuşlardır. Sözelimi *Türk Sözü* gazetesinde yayımlanan “Müslüman Genç” başlıklı yazıda ilerlemenin zaruretine işaret edilmekle birlikte, “ecdâdının parlak mâzisi sana rehber olsun, sana başka moda lâzım değil, Avrupa usul ve muâşeretî, Avrupa edep ve terbiyesi seni yükseltmek için kâfi degildir” denilerek geçmişten alınan güçle geleceğin inşasının zarureti savunulmuştur.⁵⁰ *Medeniyet* gazetesi çevresinde bile benzeri şekilde, ilerlemeci bir yaklaşım sergilenmesi Bulgaristan dinî islâh düşüncesinin farklı boyutlarda geliştiğinin bir delilidir. Gazetede 1933'te açılan Bulgaristan Teceddüt Müdüriyeti hakkında bilgi verirken kullanılan “Bulgar milleti teceddüdü, milli ruh, âdet ve geleneklerden tecerrüt etmekte değil, asıl âdât-ı millîye üzerine müesses bir devlet ve teşkilat vücuda getirmekte aramaktadır” ifadelerinin öne çıkarılması bu yaklaşımın sonucudur. *Rehber* gazetesi ise yayın prensiplerini ifade ederken “dünya inkılâplarına bigâne kalmamızın mücib-i izmihlâl olduğunu ve inkırâzımız olduğunu anlatmak” şeklindeki ifadelere yer vererek terakkîyi temel hedefleri arasında sayar.⁵¹ Hasib Safvetî de terakkî tartışmasına, geçmişe atıfla ilerlemeden söz etmenin yanlışlığını savunarak katılmıştır. O, geçmişî karanlık, geleceği aydınlık dönem olarak nitelendirip, hayatı “kânûn-i ilâhîye muvâfık bir tekâmüle uğratmak” gerektiğini ve ilmin Avrupalıların anladığı tarzda anlaşılmasının zarureti savunur. Yine tekâmül tartışmalarına olumlu katkı sağlamayı bu konuda ayetler ve hadisler getirmek, karşı çıkmayı da, hadislerin ve dinin esası hakkında en ufak bir fikre mâlik olmamak şeklinde tasvir eder ve gerçek rehberin din olduğu

⁴⁹ *Vahdaniyyet-i İlahiyyenin Burhanları*, s. 2. Ziyaeddin Ezherî bu tavrını “el-hikmetü dâletü'l-mü'mini fe haystü vecdehâ fehüve ehakku bihâ” hadisine dayandırmış olmalıdır. Hadis Tirmizî'de (*el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts., V, 51) ve İbn Mâce'de (*es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru'l-Fikr ts., II, 1395) geçmekte ise de, râvilerinden birinin zayıflığı sebebi ile Tirmizî tarafından *garîb*, mevzûât kaynaklarında ise *zayıf* olarak değerlendirilmiştir (Sehâvî, *el-Makâsîdül-Hasene*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1399, I, 415); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs*, Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî 1351, I, 1159).

⁵⁰ Mustafa Lütfî, “Müslüman Genç”, *Türk Sözü*, sayı 1, 6 Şubat 1920, s. 1.

⁵¹ Mehmed Celil, “Mesleğimiz”, *Rehber*, sayı 1, 21 Kanûn-u şânî 1928, s. 1.

düşüncesine karşı hayatın kendisini rehber olarak sunar.⁵² Belâ müftü yardımcısı H. İ. Hakkı'nın tekâmül ve değişim hakkındaki kanaatleri de aynı çizgide, ancak daha belirgindir: "Kanun-u tekâmül, zaman, ve tebeddül-ü muhtıyye eşhas gibi cemiyeti dahi tasfiyeye mecbur kılar. Bu mecburiyetten içtinâba kıyam etmek, tevakkuf-u fikriyyedir ki evvelâ hastalık sonra da ölüm getirir."⁵³ Son iki yaklaşımda dinin emirlerinin hayatı yönlendirmesinden ziyade hayatın dini yönlendirilmesi istediğinin öne çıkarıldığı dikkat çeker, ki bu daha çok Batı yanlılarını savunduğu bir yaklaşımdır.

Dinî ıslâhat çabalarının Müslümanların Batı'yı fark etmesine paralel gelişmesi ile bağlantılı olarak görülen savunmacı yaklaşım Bulgaristanlı ıslâhatçılarca da devam ettirilmiştir. Bazı kimselerce muhâfazakâr olarak nitelendirilen *Medeniyet* gazetesinin bile ilk yıllarının ardından Batılı Müslüman ilim adamlarına müspet atıflarda bulunması, Batılı'ların Peygamberi öven yazarlarından alıntı yapması⁵⁴ benzeri bir bakışın etkisiyledir. Ziyaeddin Ezherî'nin Batı medeniyetine ve Batılı araştırmacılara bakışı ise daha da müspet bir noktadadır. İçinde yaşadığı toplumun bilgisizliği kendisini o derece rahatsız etmiştir ki "yakında Batı âleminin cihanşümül İslâm kardeşliğini ve Hak nizamı kabul ederek biz eski Müslümanları yeniden irşâd ve ihyâ etmeye kalkışmalarının muhtemel" olduğunu söylemiştir.⁵⁵ *Vahdâniyyet-i İlahiyyenin Burhanları* adlı eseri de "eht-i hak, büyük feylesof ve âlimler" olarak nitelendirdiği Batılı aydınların Allah'ın varlık ve birliği konusundaki görüşlerini ihtiva eder. Dönemin bazı gazeteleri ise sadece Batılıların iyiliklerini anlatan benzeri yaklaşımların aksine, daha da ileri giderek Batı'yı bütünüyle aklayan bir yaklaşım sergiler. Besim Hilmi'nin Batı'nın tenkit edilmesini istemeyen tavrı ve *Uhuvvet* gazetesinin Batı'yı öven çok sayıda yazıya ilaveten, İngiltere

⁵² Hasib Safveti, "Bizim Nazarımızda Eskilik ve Yenilik", *Türk Sözü*, sayı 35, 16 Eylül 1920, s. 1.

⁵³ H[afiz], İ[smail], Hakkı, "Yenilik", *Deliorman*, sayı 18, 6 Kanun-u sâni, 1923, s. 1.

⁵⁴ Amerikalı araştırmacı Ernest Iril Power'in müspet görüşleri övgü ile ele alınmış, yine "Büyük Avrupa Mütefekkirleri" başlıklı bir yazıda Emile Dermenghem'in *Hayat-u Muhammed* adlı eserinde Hz. Peygamber hakkındaki müspet kanaatleri sekiz bölümde tefrika edilmiştir. Halbuki bu dönemde Batı'da İslâm âleminde yazılmı pek çok yazı bulunmasına rağmen bunlara temas etmemektedir. Yine Ziyaeddin Ezherî "Ne İçin İslâm Oldum" başlıklı tefrikasında Budapeşte Üniversitesi'nden Müslüman olan Prof. Germanos'un bir yazısını tercüme etmiştir. Oysa o dönemlerde bu üniversitede, hadise yönelttiği tenkitleri ile bilinen Goldziher bulunmasına rağmen ona işaret edilmemesi dikkat çekicidir. Kaldı ki Ziyaeddin Ezherî'nin, Ezherî'de okuyan, eserleri Arapça'ya tercüme edilen ve Mısırlı âlimlerce yakından tanınan Goldziher'i bilmemesi imkânsızdır.

⁵⁵ M. Zihni Hızal, "Kaybettığımız Kıymetlerden: Yusuf Ziyâeddin Ezherî", *Yeni İstiklâl*, sayı 52, yıl 1, 15 Aralık 1961, s. 7.

kraliçesinin resmini verip, işaretli yerlerden kesilip yapıştırıldıktan sonra gece lambası olarak kullanılmasını öneren yaklaşımı bunun açık örnekleridir.

Özetle, Bulgaristan Müslümanlarınca da yoğun bir şekilde dinî ıslâhat tartışmaları yapılmış, ne var ki tartışmalar, büyük ölçüde İstanbul merkezli *İslâmcıların* ve Mısır ıslâhat ekolünün çizgisinde devam etmiştir. Bölgedeki dinî ıslâhat tartışmaları eğitimin ıslâhî müzâkerelerine paralel yürütülmüş, bu yüzden fikrî derinlikli ıslâhat önerilerinden çok Bulgaristanlı Müslümanların o günkü acil ihtiyaçlarını gidermeye yönelik teklifler sunulmuştur. Ayrıca bazı Batı yanlılarınca din, tartışmaların içine çekilmeye çalışılmış, medeniyet yolundaki mesafeyi kısaltmada dinin etkin rol üstlenmesi istenmiştir. Yine büyük çoğunluğu 1950'li yıllarda Türkiye'ye göç eden Bulgaristanlı ıslâhatçılar Türkiye'deki ilmî ve fikrî faaliyetlere önemli katkılar sağlamış, bu kimselerin bir kısmı zamanla Batı yanlılarına yakın bir ıslâhatçılık çizgisini benimsemiştir.